

ساعت شنی بد رفتاری

مرحله به مرحله تا اصلاح واقعی نابهنجاری‌های رفتاری

ناصر خضری‌پناه

مشاور آموزش و پرورش شهرستان سقز

چکیده

با توجه به شیوع برخی مشکلات رفتاری یا رفتارهای غیرانطباقی و اختلالات رفتاری در میان دانشآموزان، نظری استفاده از کلمات زشت، دعوا و قشقرق، جنبوجوش زیاد، اذیت و آزار جسمی، پرخاشگری، نازاری، گوشه‌گیری و... در همه پایه‌ها، و در نتیجه بوجود آمدن مشکلات عدیدهای برای نظام آموزشی و پیامدهای نامطلوبی که برای آینده خود دانشآموزان دارد، ضروری است تمامی نیروهای انسانی شاغل در مدارس بهویژه مدیران، مشاوران، معاونان و... الگویی سپیار ساده و کاربردی برای اصلاح این نوع سوءرفتارها در اختیار داشته باشند. الگوی اصلاح رفتار معرفی شده در این نوشتار به شرح زیر است:

۱. هدف‌گذاری: مشاور تغییراتی را که باید در رفتار دانشآموز ایجاد شود دقیقاً معلوم می‌کند.
۲. اصلاح ریزرفتارهایی که مشاور می‌خواهد افزایش یا کاهش پیدا کنند: مشاور انتظارات خود از دانشآموزان را به صورت ریزرفتار مشخص می‌کند.
۳. اولویت‌بندی رفتارهای انتخاب شده: مشاور رفتارهایی را انتخاب می‌کند که تغییر دادنشان آسان‌تر و احتمال موفقیت آن‌ها بیشتر است.
۴. مشاهده رفتار به مدت مشخص: در این مرحله مشاور با کمک دبیران، معاونین و مشاهدات مستقیم و غیرمستقیم خود تعداد دفعات بروز هر یک از رفتارهای اولویت‌بندی شده را در مدت زمانی مشخص می‌شمارد و ثبت می‌کند.
۵. مشخص نمودن نوع مداخله: مشاور از چه تقویت‌کننده‌ها یا تنبیه‌کننده‌ها می‌خواهد استفاده کند؟
۶. توضیح برنامه برای دانشآموز: مشاور در این مرحله هدفها و اولویت‌های رفتاری را برای دانشآموز توضیح می‌دهد.
۷. ارزیابی: مشاور همان کاری را که در مرحله چهارم انجام داده یک بار دیگر انجام می‌دهد.
۸. تنظیم برنامه: مشاور به یک رشته سوالات پاسخ می‌دهد. مثلاً آیا لازم است تغییری در برنامه ایجاد نماید؟

کلیدواژه‌ها: اصلاح، نابهنجاری، دانشآموز

شهرستان‌های استان گلستان ۵/۲۷ درصد است. این نتیجه تقریباً مشابه با دیگر مطالعات انجام شده در ایران است.
(رحیمیان بوگوبیانی، ۱۳۸۹)

از طرف دیگر کسی نیست که به تأثیر ویژه و منحصر به فرد استفاده نظاممند و هدفمند از مشوق‌ها (تفویت) و تنبیه‌ها (حذف مشوق‌ها) در کنترل و بهبود سوء‌رفتارها و شکل‌گیری رفتارهای مطلوب ایمان نداشته باشد.

در قرآن مجید، آیه ۲۱۳ سوره بقره می‌خوانیم «پس خداوند رسولان را فرستاد که نیکان را مژده دهند و بدکاران را بترسانند». پیامبر(ص) می‌فرماید: خدای رحمت کند کسی را که در آموزش رفتار نیک به فرزند خویش یاری کند.

حضرت علی(ع) می‌فرمایند: مبادا نیکوکار و بدکار در نزد تو یکسان باشند، زیرا این عمل نیکوکاران را نسبت به کار خود بی‌میل می‌سازد و گناه کاران را به بدی و امی دارد. هر یک از آنان را نسبت به کاری که می‌کند پاداش و جزا بدی، به نیکوکار پاداش و به گناهکار کیفر.

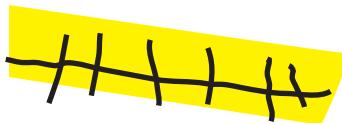
بزرگانی چون ابن‌سینا، امام محمد غزالی و تمامی علمای دانشمندان روان‌شناسی نیز در آثار و گفته‌های خویش به نقش تشویق و پاداش در کنترل و بهبود رفتار سوء و شکل‌گیری رفتار مطلوب اذعان نموده‌اند.

اسکینر می‌گوید: روش تقویت، علاوه بر تغییر رفتار و رفتار درمانی در زندگی به مقیاس وسیع به کار بسته می‌شود. افراد همواره از طریق ستایش، تمجید، جایزه، پاداش و جز این‌ها به نیرومند

شکی نیست که امروزه وجود برخی رفتارهای دانش‌آموزان از جمله بیش‌فعالی، پرخاشگری، اضطراب، افسردگی، ناسازگاری اجتماعی و رفتارهای ضداجتماعی که در زبان مشاوران، اختلال سلوک، رفتار ناپنهنجار، کج رفتاری، مشکلات انسپاصلی، و... توصیف می‌شود، برای بسیاری از مشاوران و عوامل مدرسه در پایه‌ها و دوره‌های مختلف مشکلات فراوانی به وجود آورده است تا حدی که به عنوان معضلی واقعی مطرح است؛ معضلی که اختلال در نظام مدارس و کلاس‌های درس، اختلال در همکاری و هماهنگی عوامل مدرسه، اضطراب و استرس و فشار روانی بر مشاوران، پرسنل و اولیاء دانش‌آموزان را باعث شده و تشدید می‌کند. (نابل، ۱۳۸۲)

شیوع اختلالات رفتاری دانش‌آموزان راهنمایی و متوسطه براساس پژوهش‌ها در ارقام متعددی گزارش شده است. براساس مطالعه هرمات و همکاران در شهر دارواد هندوستان ۹ - ۱۸ درصد نوجوانان دارای مشکلات رفتاری هستند. مطالعه کسلر و همکاران در بوستون امریکا در سال ۲۰۰۵ نیز نشان داد که اختلالات رفتاری در دانش‌آموزان ۱۲ تا ۱۶ ساله ۴ - ۴ درصد است. در ایران مطالعات جامع انگلی کی روی نوجوانان صورت گرفته است و بسیاری از مطالعات در محدوده گروه سنی ۱۵ سال به بالا انجام شده است.

بر طبق مطالعات و بررسی رحیمیان بوگوبیانی، فراوانی اختلالات رفتاری در دانش‌آموزان دوره راهنمایی و متوسطه

بزرگانی چون ابن‌سینا، امام محمد غزالی و تمامی علماء دانشمندان روان‌شناسی نیز در آثار و گفته‌های خویش به نقش تشویق و پاداش در کنترل و بهبود رفتار سوء و شکل‌گیری رفتار مظلوم اذعان نموده‌اند

الگوی برنامه‌ریزی برای بهبود سوعرفتار

الگوی برنامه‌ریزی زیر دربرگیرنده بسیاری از ایده‌های محکم روان‌شناسی تربیتی است که آن‌ها را به راهبردهای خاص تبدیل نموده و گام‌گام به طرف بهبود رفتار دانش‌آموزان پیش می‌رود. این هشت گام (اقدامات) به ترتیب دنبال می‌شود تا رفتارهای دانش‌آموزان بهبود یابد. نکته قابل توجه اینکه اکثر افراد شاغل در مدارس، بسته به شرح وظایف خود، در تعامل با هم یا حتی به تنها‌یابی قادر به انجام و اجرای این الگومی باشند. در این نوشتار فرض را برا اجرای برنامه توسط مشاور گذاشته‌ایم.

۱. هدف‌گذاری: مشاور هدف خود را تعیین می‌کند؛ یعنی تغییراتی را که می‌خواهد در رفتار دانش‌آموز ایجاد نماید دقیقاً معلوم می‌کند. مثلاً اشکان بهرامی باید با سایر دانش‌آموزان رفتار قابل قبولی داشته باشد. در این مرحله باید به دونکته دقت کرد.
الف: هدفی انتخاب شود که شناسنی موفقیتش زیاد است. اولین موفقیت باعث دلگرمی دانش‌آموز شده و موفقیت‌های بعدی او را پی‌ریزی می‌کند. در این مرحله، سوعرفتارهای دردرساز نباید انتخاب شوند.

ب: هدفی انتخاب شود که موفقیت کل مجموعه مدرسه را شامل شود.

۲. درست کردن ریزرفتارهایی که مشاور می‌خواهد افزایش یا کاهش پیدا کنند.

مشاور چه انتظاری از دانش‌آموزان دارد؟ رفتار قابل قبول دانش‌آموز یعنی چه؟
مثالاً

۱. اشکان باید کمتر از کلمات زشت استفاده کند.
۲. اشکان بایستی دوستانش را اذیت (پازدن از زیر میز، کشیدن موی سر، ...). نکند.
۳. اشکان بایستی در حیاط مدرسه دعوا و قشقرق به راه نیاندارد.
۴. اشکان باید در کلاس کمتر حرف بی ارتباط با درس بزند.

۳. اولویت‌بندی رفتارهای انتخاب شده
در این مرحله مشاور رفتارهایی را انتخاب می‌کند که تغییر دادنشان آسان‌تر و احتمال موفقیت آن‌ها بیشتر است.
مثلاً رفتارهای شماره ۱ و ۳ در اولویت قرار دارند.

ساختن رفتار دیگران می‌پردازند. مشاوری که با دادن جایزه، نمره یا هر مشوق دیگری رفتار درس خواندن دانش‌آموزان را تأیید می‌کند از روش تقویت استفاده می‌برد. (فضلی خانی و همکاران، ۱۳۸۶)

همگی به خوبی واقفیم که رفتارهای غیرانطباقی و اختلالات رفتاری کودکان و نوجوانان علاوه بر مشکلات عدیدهای که برای نظامهای آموزشی به وجود می‌آورند، پیامدهای نامطلوبی برای آینده آن‌ها خواهد داشت و این کافی است تا مشاوران و سایر کارکنان مدرسه در کنار سایر بخش‌های جامعه اهتمام لازم را در جهت تشخیص، پیش‌گیری و درمان این نوع اختلالات در حد توان داشته باشند.

با این مقدمه نوشتار حاضر سعی دارد **الگویی** بسیار ساده و بسیار کاربردی را برای کنترل و بهبود سوعرفتارهایی نظری ناسازگاری اجتماعی (استفاده از کلمات زشت و...) و رفتارهای ضداجتماعی (دعوا و قشقرق و...) بیش‌فعالی (جنب و جوش زیاد و...)، پرخاشگری (اذیت و آزار جسمی و...)، اضطراب (نارامی و...)، افسردگی (گوشه‌گیری و...) و... از طریق استفاده نظاممند و هدفمند از مشوق‌ها (تقویت‌ها) و تنبیه‌ها (حذف مشوق‌ها) در اختیار مشاوران، عوامل احرابی مدرسه، مشاوران و حتی اولیای دانش‌آموزان قرار دهد تا در تعاملی واقعی تر از همیشه، با اطمینان بیشتر از قبل و با صرف انرژی کمتر گامی محکم و پرشمر در بهبود رفتار دانش‌آموزانشان بردارند.

محول کند ممکن است چنین فکر کند که این برنامه مؤثر نیست. او پیشرفت داشته اما این پیشرفت آن قدر انگل بوده که او قادر به دیدنش نیست حال آنکه ثبت مکتوب گزارش، این مقدار انگل پیشرفت را نشان می دهد. (سیور^۱، ترجمه شافعی مقدم، ۱۳۹۰)

۵. مشخص نمودن نوع مداخله
 مشاور برای بهبود رفتار دانشآموزان قصد انجام چه کاری را دارد؟ از جه تقویت کننده های تنبیه هایی می خواهد استفاده کند؟ در این مرحله مشاور فهرستی از تقویت کننده ها و تنبیه کننده ها تهیه می کند. اولمی تواند از دانشآموزان نظر خواهی کند که کدام مشوق ها (تقویت کننده ها) را بیشتر ترجیح می دهند. طبیعی است که مشخص کردن (تهیه و تنظیم) مشوق ها و تنبیه ها باید با همکاری دانشآموز، والدین و مشاور در یک جلسه مشترک انجام گیرد. (شعبانی، ۱۳۸۶)

فهرست برخی مشوق ها و برخی تنبیه ها برای نوجوانان که با تحقیق (سیور، ۱۳۹۰) به دست آمده به شرح زیر است.

فهرست مشوق ها (تقویت کننده)
 - داشتن فعالیت مشترک با دوستان
 - لباس نو

اگر انتظار از دانشآموزان بسیار بالا باشد یا پیامدهای رفتاری تعیین شده به اندازه کافی انگیزه بخش نباشد پیشرفت حاصل نخواهد شد

اشکان باید کمتر از کلمات زشت استفاده کند.
 اشکان بایستی در حیاط مدرسه دعوا و قشقرق به راه نیاندارد.

۴. مشاهده رفتار به مدت مشخص
 در این مرحله مشاور با کمک سایر دبیران، معاونین و بهبود مشاهدات مستقیم و غیرمستقیم خود، تعداد دفعات بروز هر یک از رفتارهای اولویت بندی شده را در مدت زمانی مشخص می سازد اما هیچ کاری برای تغییر رفتار انجام نمی دهد تا اینجا کار او تنها مشاهده و شمارش است. مشاور بایستی توجه داشته باشد انجام دقیق این مرحله برای ارزیابی میزان موفقیت برنامه تغییر رفتار دانشآموزان بسیار ضروری است.

مثلاً تعداد بروز سوئرفتارهای اولویت بندی شده ۱ و ۲ به مدت دو هفته، هر هفته دو روز (بسته به برنامه مشاور) مطابق جدول زیر ثبت شده است. (جدول ۱)

هفته دوم			هفته اول			سوئرفتار
میانگین	روز دوم (سه شنبه)	روز اول (یک شنبه)	روز دوم (سه شنبه)	روز اول (یک شنبه)		
۲	۳	۱	۲	۲		دعوا و قشقرق
۴	۴	۵	۳	۳		کلمات زشت
۶	۷	۶	۵	۵		جمع

نکته ۱: برای به دست آوردن تعداد دفعات سوئرفتار به پی گیری، جدیت و تصمیم مصمم مشاور در جمع آوری اطلاعات از منابع (دبیران، معاونین مدرسه، اولیاء دانشآموز، دانشآموزان دارای صلاحیت ...) نیاز است.

نکته ۲: اعداد موجود در جدول مربوط به همان روز خاص نیست بلکه تعداد بروز سوئرفتار در بازه های زمانی مابین روزهای هفته که مشاور حضور دارد را شامل می شود. مثلاً عدد ۳ در ستون دوم سطر کلمات زشت به این معناست که دانشآموز در بازه زمانی چهارشنبه تا یک شنبه ۳ بار از کلمات زشت استفاده کرده است.

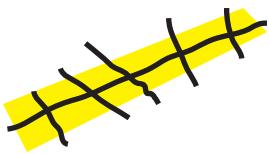
بایستی دقت داشت که اگر گزارش ها مکتوب نشود در این صورت مشاور مجبور خواهد بود بر ادراک و حافظه خود متکی باشد. چرا که در مورد دانشآموزان پیشرفت معمولاً به کندی حاصل می شود و برخی از رفتارهای راحتی قابل ریدیابی نیستند. مثلاً در آغاز برنامه، میانگین سوئرفتار اشکان ۳ است اما بعد از یک ماه به ۲ می رسد. این پیشرفت انگل است اما به هر حال پیشرفت است. اگر مشاور این موضوع را به ادراک و حافظه خود

- پول توجیبی / انجام کار برای پول درآوردن
- استفاده از کامپیوتر، گوشی و اینترنت
- دعوت کردن دوست
- استفاده از نوار، سی دی و گوش دادن به موسیقی
- داشتن یا موازیت از حیوانات اهلی
- رفتن به باشگاه یا مسافت
- استفاده از اتوبویل
- اجازه رفتن به کنسرت یا تئاتر و ...
- اجازه ترینین اتاق
- انتخاب غذای خانواده
- خرید وسایل دلخواه
- ...

نکته قابل توجه این است که حذف هر کدام از این مشوق ها تنبیه مناسبی برای دانشآموزان خواهد بود.

مثال برای مشوق ها:

اگر اشکان به مدت ۱ هفته دعوا و قشقرق به راه نیاندارد قاب گوشی دلخواه خود را دریافت می کند.

هم، در صورت استفاده از کلمات زشت، به ازای هر بار استفاده به مدت یک روز از پول توجیبی محروم می‌شود. من مطمئن‌اجرا این برنامه به تو احساس خوبی خواهد داد. ضمناً بدان که من و والدین در اجرای این برنامه جدی و مصمم هستیم و اگر این سوءرفتارها ادامه پیدا کند مجبوریم از تنبیه‌های دیگر استفاده کنیم، البته ما قلباً تو را دوست داریم اما برخی از رفتارهایی را نمی‌پسندیم.»

بعد از این جلسه (گفت‌و‌گو) دیگر انتخاب رفتار با دانش‌آموز است مشاور به کمک والدین، عوامل مدرسه و دیگران به مشاهده مستقیم و غیرمستقیم رفتار دانش‌آموز می‌پردازد. در صورت زیر پا گذاشتن دستورات، جزو بحث اصلاح‌الازم نیست فقط مشاور کافی است عواقب رفتار را به او گوشزد کند. هر چند مطلوب آن است که مشاور بر مشوق‌ها تأکید کند. مثلاً بگویید: اشکان جان! از اینکه می‌بینم رفتار خوبی با دانش‌آموزان داری خوشحالم. تو باید به خودت افتخار کنی.

۷. ارزیابی

آیا برنامه رو به موفقیت است یا نه؟

مشاور همان کاری را که در مرحله چهارم انجام داده است در اینجا نیز یک بار دیگر انجام داده و به ثبت و مشاهده رفتار اقدام می‌کند. در نهایت با مقایسه این دو جدول ثبت رفتار، قادر خواهد بود مؤثر بودن یا نبودن برنامه خود را مشخص سازد. مشاور حتی می‌تواند نمونه‌ای از جدول را در اختیار دانش‌آموز قرار دهد. (جدول ۲)

اگر اشکان به مدت ۱ هفته از کلمات زشت استفاده نکند به مدت ۱ هفته ۲ برابر پول توجیبی دریافت می‌کند.

اگر اشکان به مدت ۱ هفته دعوا و قشرق به راه نیاندازد ۲ روز در هفته می‌تواند غذای ظهر خانواده را به دلخواه انتخاب کند.

مثال برای تنبیه‌ها:

اشکان به ازای هر بار دعوا و قشرق به مدت ۳ روز از داشتن گوشی موبایل محروم می‌شود.

اشکان به ازای هر بار استفاده از کلمات زشت، برای یک روز از پول توجیبی محروم می‌شود.

به ازای هر بار دعوا و قشرق ۳ روز متناوب از تکنیک محروم‌سازی استفاده می‌شود. (ولفگانگ، ۱۳۸۹)

۶. توضیح برنامه برای دانش‌آموز

مشاور در این مرحله هدف‌ها و اولویت‌های رفتار را برای دانش‌آموز توضیح می‌دهد، پیامدهای رفتاری و مقررات را برایش تشریح می‌کند، و انتظارات خود از دانش‌آموز و انتظارات دانش‌آموز از خود را روشن می‌سازد!

مشاور باید به دانش‌آموز بگویید که این برنامه باعث می‌شود آن‌ها احساس خوبی درباره خود داشته باشند و به آن‌ها بگویید که در اجرای این برنامه جدی است و اگر سوءرفتار داشته باشند مجبور به تنبیه خواهد بود.

مثلاً بگویید: «اشکان جان! متأسفانه مدتی است تو در مدرسه و کلاس مشکلاتی به وجود آورده‌ای. رفتار قابل قبولی در کلاس و حیاط مدرسه با سایر دانش‌آموزان نداری. از کلمات زشت زیاد

هفته دوم			هفته اول		
میانگین	روز دوم (سه‌شنبه)	روز اول (یک‌شنبه)	روز دوم (سه‌شنبه)	روز اول (یک‌شنبه)	سوء‌رفتار
۱	۱	۱	۲	۱	دعوا و قشرق
۲/۵	۲	۳	۲	۳	کلمات زشت
۳/۵	۳	۴	۴	۴	جمع

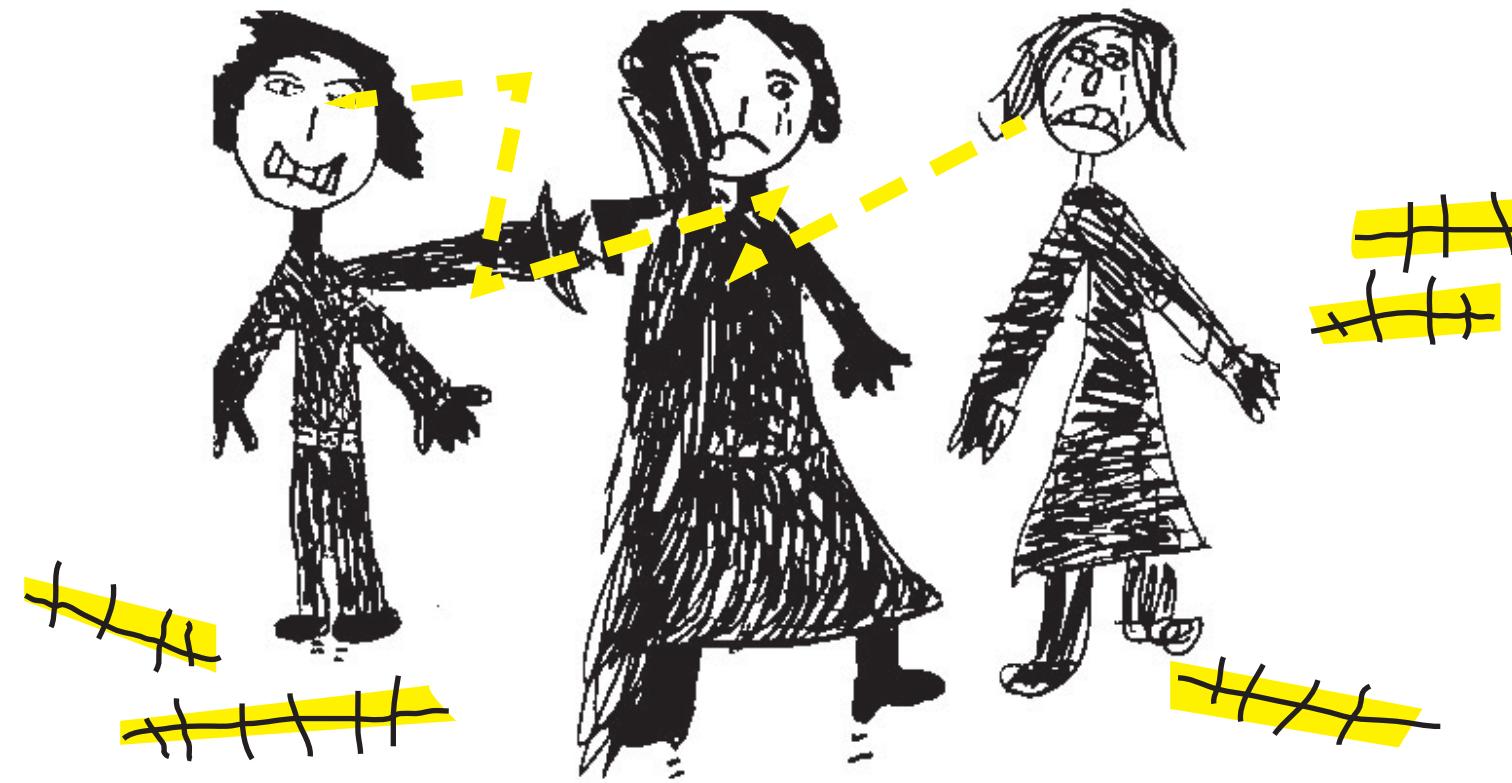
نکته قابل توجه این است که مشاور می‌تواند در صورت پیش‌رفت، سوءرفتارهای جدید را به آرامی و تدریجی به جدول اضافه کند. بعد از گذشت مثلاً یک ماه اگر پیش‌رفتی در رفتار دانش‌آموز حاصل نشد به گام بعدی می‌رویم.

۸. تنظیم برنامه

اگر انتظار از دانش‌آموزان بسیار بالا باشد یا پیامدهای رفتاری تعیین شده به اندازه کافی انگیزه‌بخش نباشد پیش‌رفت حاصل نخواهد شد. اگر مشاور به این نتیجه برسد که انتظارات او از دانش‌آموز بسیار سخت و دشوار است باید آن‌ها را عرض کند.

گاهی مشاور می‌بیند که دانش‌آموز، به عنوان مثال، همچنان از کلمات زشت استفاده می‌کند. او باید توجه داشته باشد که

استفاده می‌کنی و دعوا و قشرق به راه می‌اندازی. لذا من برنامه‌ای را برای تنظیم کرده‌ام و آن این است که از امروز به بعد تو مورد مشاهده مستقیم و غیرمستقیم من و دیگران و عوامل مدرسه هستی. از تو انتظار دارم دیگر از کلمات زشت استفاده نکنی و در مدرسه و از جمله در حیاط دعوا و قشرق به راه نیاندازی. اگر این طور که گفتم رفتار کنی، دعوا و قشرق به راه نیاندازی، ضمن داشتن گوشی تلفن همراه، بعد از یک هفته هم قاب گوشی دلخواه خود را به عنوان جایزه دریافت خواهی کرد. ولی اگر این گونه رفتار نکنی به ازای هر بار دعوا کردن به مدت سه روز متناوب از داشتن گوشی تلفن همراه محروم خواهی شد. اگر فعلایاً به مدت یک هفته از کلمات زشت استفاده نکنی به مدت یک هفته دوبرابر پول توجیبی خواهی داشت. بر عکس

نمی کنند. بهتر است درخصوص اعمال یک نوع تنبیه پایدار بود و مشوق های مثبت را هم تغییر داد. وقتی مشاهده می شود رفتار دانش آموزان به راحتی عوض نمی شود این بدان معنا نیست که دانش آموزان بد هستند یا مشاور در کارش موفق نیست، بلکه بدان معناست که نظام انتظارات و پیامدهای رفتاری به درستی عمل نمی کنند. (پالمر، ترجمه شافعی مقدم، ۱۳۹۱)

مشاور باید به دنبال دادن پاسخ این سوالات در مورد هر دانش آموز باشد:

- آیا لازم است تغییری در برنامه ایجاد کند؟

- آیا در کارش ثابت قدم است؟

- آیا زمان کافی به برنامه اختصاص داده است؟ آیا حامی برنامه است؟

- آیا به پیامدهای رفتاری به سرعت رسیدگی می کند؟

- آیا توجه منفی به برنامه دارد؟ آیا برنامه را نادیده می گیرد؟

- آیا رفتار خوب دانش آموز را مورد توجه قرار می دهد؟

این سوالات به او کمک می کنند تا دریابد کجای برنامه ایراد دارد و باید برطرف شود.

ممکن است دانش آموز معنای سازگاری را نداند یا استفاده از کلمات زشت از عادات او شده باشد. لذا مشاور می تواند برنامه ای آموزشی در نظر بگیرد و در صورت یادگیری یا تغییر رفتار مجددًا به پیگیری برنامه بپردازد. (شعبانی، ۱۳۸۶)

موققیت هر برنامه ای بر بازخورد مثبت و بر مشوق های آن بستگی دارد. دانش آموزان از دریافت پاداش های یکسان خسته می شوند. مشاور در صورت لزوم مشوق ها را عوض می کند تا سطح انگیزه دانش آموزان همچنان بالا بماند. مثلاً اگر می بیند دانش آموزان نسبت به پول توجیبی علاقه خود را از دست ناهار خانواده و... استفاده کند. مشوق های قدیمی به تدریج قدرت خود را از دست می دهند. (سیور، ترجمه شافعی مقدم، ۱۳۹۱)

اگر مشاور ببیند که برنامه اش هیچ پیشرفتی ندارد ممکن است وسوسه شود تا از تنبیه قوی تری استفاده کند، اما او باید بداند که این گونه تنبیه ها به ندرت کارساز بوده و باعث نامیدی اغلب دانش آموزانی می شود که یا کمتر تلاش می کنند یا اصلاً تلاش

پی نوشت ها

1. Severe
2. Wolfgang
3. Palmer

منابع

۱. فرانز کریم
۲. پالمر، سوزان (۱۳۹۱). *شیوه تربیت کودک در دنیا مدنی*. ترجمه جواد شافعی مقدم، تهران: نشر سلیمان.
۳. رحیمیان بوگر، اسحق، بیانی، علی اصغر (۱۳۸۹). *فرآونی اختلالات رفتاری دانش آموزان دوره راهنمایی و متوسطه استان گلستان*. مجله علمی دانشگاه علوم پزشکی گرگان، دوره ۱۴، شماره ۱، ۹۰-۹۹.
۴. سیور، سال (۱۳۹۰). *چگونه با کودک خود رفتار کنیم*. مترجم جواد شافعی مقدم، تهران: نشر سلیمان.
۵. شعبانی، حسن (۱۳۸۶). *مهارت های آموزشی و پرورشی*. (روش ها و فنون تدریس)، تهران: انتشارات سمت.
۶. فضی خانی، منوچهر، مظفری، عباسعلی، محبی، سید عبدالله (۱۳۸۶). *تقویت چرا و چگونه*. تهران: رسانه تخصصی.
۷. نایبل، یونس (۱۳۸۲). *روان پرداز مشاور در خانه شما*. تهران: نشر اوحدی.
۸. ولفگانگ، چارلز. اچ (۱۳۸۹). *حل مشکلات انتcipatی و مدیریت کلاس*. مترجمان سasan اسدپور، احمد، تهران: پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.